

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

A SZÍNPADI NYELV PRAGMATIKÁJA A CSEHOV-DRÁMÁKBAN¹

1

Bevezetés

Az irodalmi műalkotás a nyelvi forma esztétikai értékével is részt vesz a mű és befogadója közötti hatás–befogadás mechanizmusában. Az irodalmi műelemzések a stílus, a kompozíció, az életművet befolyásoló életrajzi és kortörténeti adatok tükrében szűrik ki azt az üzenetet, amelyet a művészi szöveg mint egyetlen jel képvisel. Csehovnál gazdag értékelő irodalom áll rendelkezésünkre, mert a modern dráma Ibsennel és Hauptmann-nal együtt számon tartott orosz úttörője már első drámaírói jelentkezésétől nagy vitát váltott ki formai megoldásaival. Vajon a csehovi dramaturgia sajátosságai – a lényeges elemek diszkreditációja², a meg nem tervezettség, a ki nem választottság nem kiválasztottság effektusa, s az e mögött meghúzódó „víz alatti áramlás”³ – kimutathatóak-e a kommunikatív tartalomban? Dolgozatunk ennek feltárására vállalkozik. Csehov dialógusainak pragmatikai elemzéséből indulunk ki, megvizsgálva azok dramaturgiai funkcióját a szépirodalmi műelemzések értékelése alapján. Ezt követően a drámai dialógust mint stilizált társalgási nyelvet tanulmányozzuk. Az érintkezési alapelvek, a „társalgási maximák” nyelvi megvalósulását vesszük sorra. Vizsgáljuk lexikális megjelenésüket, a megszólalásba való beszerkesztésük módját és stilisztikai szerepüket a nyelvi egyénítésben és a társalgás funkcionális stílusjegyei között. Ezek a nyelvi eszközökkel megvalósuló kommunikatív tartalmak a dialógus megnyilatkozásaiba mint szintaktikailag független szerkezetek megelőző, követő, beékelődő, ritkábban distanciális helyzetben épülnek be. Ám a dialógus

¹ A téma részletes kifejtése: Cs. JÓNÁS Erzsébet: *A színpadi nyelv pragmatikája*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 2000.

² Csehov mestere volt a jelentőségteljes helyzetek hétköznapivá süllyesztésének. A legkomolyabb beszélgetések közben, eltérve a fontos témától, ilyen betoldásokat ad a szereplők szájába: „De aranyos ez a méhecskés brosztúd!” vagy „Most Afrikában nagyon meleg lehet.” Ezáltal diszkreditálja, elveszi a jelentőségét a fontos dolgoknak.

³ A kimondott párbeszédnek szó szerinti jelentése mögött egy mélyebb, sokszor csak kikövetkeztethető szövegjelentés húzódik meg „víz alatti áramlás”-ként. Vö. Csehov mai értelmezéseiben és ЧУДАКОВ, А. П.: *Поэтика Чехова*. Москва, Наука, 1971. 173–186.

mint konstrukciótípus szerkezeti elemeiben is Csehov dramaturgiai eszköztárába tartozik.

Csehov dramaturgiai életműve azért aktuális, s hatásos is minden kor befogója számára, mert befejezetlen vagy inkább szándékosan nyitott konstrukcionális helyein a szöveg „meghatározatlan tárgyiassága”⁴ a befogadó gondolatvilágát, kérdésfeltevéseit hozza mozgásba. Mindaz, ahogy a dialógusok szövegépítésén keresztül a szereplők egymáshoz való viszonya, s Csehovnak mint kívülálló szerzőnek a hőseihez, s a valósághoz való viszonyulása kifejezést nyer, a szövegmodalitásban⁵ összegezhető.

A szövegtani kutatások új, kommunikatív szempontú megközelítésükkel számos tudományterület látásmódját frissítették fel. A nyelvészetben a mondat fölötti nyelvi szint vizsgálatára, szerkesztési és viszonyrendszeri szabályszerűségeire irányították a figyelmet,⁶ az irodalomtudományt a műalkotás esztétikai tartalmainak a szöveg alkotóelemein keresztül is kibontani képes módszerekkel gazdagították.⁷ Iskolát teremtettek egy funkcionális stilisztikai elemzés számára.⁸ Hatásuk érezhető a műfordítással és a szakfordítás kérdéseivel foglalkozó kutatásokban,⁹ de még a tantárgypedagógiában is az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatás módszertana terén.¹⁰

Dolgozatunkat azok közé a leíró nyelvi elemzések köré soroljuk, amelyek a szöveg természetét a szépirodalmi műalkotásban betöltött funkciójának figyelembevételével vizsgálják. Ahogy Deme László mondta: „Az irodalomtudomány-

⁴ A befogadó olvasó a maga szövegértelmezése szerint töltheti ki saját maga számára aktuális élettartalommal ezeket a helyeket.

⁵ A szövegmodalitás tehát Csehov egyéni világlátásának nyelvi eszközökben megvalósuló tükröződése.

⁶ DEME László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971; BÉKÉSI Imre: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982; KIEFFER Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983; BÉKÉSI Imre: *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.

⁷ ELEKFI László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

⁸ SZABÓ Zoltán: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár, Dacia, 1977; SZABÓ Zoltán (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest, Kriterion, 1982; SZATHMÁRI István: *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései* (= Kodolányi Füzetek 9). Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2001.

⁹ KLAUDY Kinga: *Orosz–magyar fordítástechnika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980; DÁNIEL Ágnes: *A fordítói gondolkodás iskolája*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983; BART István – KLAUDY Kinga (szerk.): *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelméleti irodalomból*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.

¹⁰ ZSOLNAI József: Kisiskolás korúak szövegalkotásra nevelésének szövegtani vonatkozásai. In: SZATHMÁRI István – VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban* (= A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 154). Budapest, 1979. 131–136; LIEBER Péterné: *Az orosz nyelv tanításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.

nak is érdeke megismerni a szöveg alaptermészetét, s a nyelvtudománynak is a magasabb válfajokét”.¹¹

Az elemzések rávilágítottak, hogy Csehov dialógusai nyelvi megformáltságukban – rövidségük, tömörségük miatt – alkalmasak arra, hogy az orosz irodalmi nyelv működési mechanizmusát segítségükkel vizsgáljuk.¹² Támogatást ad ebben a szakirodalom is, amely mind a mondatokat szöveggé rendező szórendi elemzések, mind a dialógus kommunikatív vizsgálata során szépirodalmi korpuszokra támaszkodik.¹³ A dialógus nyelvi megközelítésű vizsgálata Csehov drámáiban *vizsgálati módszereiben* ugyanakkor alkalmas bármely más nyelvi korpusz, így a mai élő orosz dialógus elemzésére is.¹⁴

A beszélt nyelvi elemek egész sorát használja a megszólaló a spontán megnyilatkozások, az elemi erővel feltörő indulatok érzékeltetésére. Ezekkel Csehovnál is találkozunk:

a) Az *előkészítetlen* (spontán) beszélt nyelvi szöveg szerkezetében a mellérendelések, a tartalmi kapcsolódások nem következethetők ki a meglévő vagy feltételezett nyelvi kulcsszavakból (pl. *kötőszók*).

b) A beszélt nyelvi szöveg számos *logikai ugrást* tartalmaz.

c) A befogadást két alapvető mozzanat teszi lehetővé. Egyfelől a *hallgató aktívan részt vesz* a beszélő által számára meghagyott logikai műveletek elvégzésében. Másfelől állandóan értékeli a szöveget annak koherens és logikus volta szempontjából, s a *tartalmi logikai tévesztéseket figyelmen kívül hagyja*.

e) A spontán beszéd előállításakor a beszélőt egy *globális gondolategyüttes* irányítja, ugyanakkor az állítások szóállománya és az ahhoz tartozó tartalmi aszociációk közben *módosíthatják* a globális gondolatot.

f) A *logikai ugrások* (a gondolatsorban előreszalad) és a *gyakori redundancia* (a tartalom több, azonos értékű megfogalmazása) a globális és a részleges gondolatsorok együttes felszínre törésével magyarázható.

g) A *pragmatikus gondolatközvetítés* előadási *stratégiáit* követve a beszélő kész a megformáltság követelményeit háttérbe szorítani.¹⁵

¹¹ ДЕМЕ Лászló: A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI István – VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban* (= A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 154). Budapest, 1979. 65.

¹² Vö. még: PAPP Ferenc: *Könyv az orosz nyelvről*. Budapest, Gondolat, 1979. 404–406.

¹³ Vö. АДАМЕЦ, П.: *Порядок слов в современном русском языке*. Praha, Rozpravy ČAV, 1966; МИХАЙЛОВ, Л. М.: *Грамматика немецкой диалогической речи*. Москва, Высшая школа, 1986.

¹⁴ Vö. ЗЕМСКАЯ, Е. А. (отв. ред.): *Русская разговорная речь*. Москва, Наука, 1973; ЗЕМСКАЯ, Е. А.: *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*. Москва, Русский язык, 1987.

¹⁵ Vö. FÁBRICZ Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéseiről. In: KONTRA Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 76–89.

A dialogikus beszéd rendkívül bonyolult és többaspektusú jelenség. Az utóbbi időben olyan tudományok bevonásával igyekeztek vizsgálni, mint a nyelvészet, a pszicholingvisztika, a logika, a pszichológia, valamint a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet stb. A funkcionális grammatika¹⁶ ráirányítja a figyelmet a *szöveg*, így a dialogikus *szöveg* vizsgálatára. Az elemzés során nincs alkalom arra, hogy elméleti kérdéseket is érintsünk, illetve az elvi álláspontokat kifejtsük egy-egy téma kapcsán. Mégis szükségét látjuk, hogy a legfontosabb fogalmakat tisztázzuk az általunk elfogadott szaktudományi forrásokra hivatkozva.

A szöveg értelmezésének sokféle megközelítése közül Balázs János meghatározása segíti legjobban a dialógus megértését. Eszerint „a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete”.¹⁷ A kommunikáció tartalmát illetően Deme László így fogalmaz: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse”.¹⁸

E téren a szövegten eddigi kutatásai is segítséget nyújtanak. Ilyen módon írható le a dialógus mint egyfajta *szövegtípus*. A nyelvi alkotások megjelenésük formája, anyaga szerint beszélt és írott nyelvi szövegekre bonthatók. Sajátos helyet foglal el a beszélt nyelv stilizációját adó drámai dialógus, amely a drámai műnemre jellemző szövegfajtán belül önálló szövegtípust képvisel. „A dialógus – mondja Svedova – mint nyelvi forma olyan megnyilatkozások váltakozása, amelyek természetesen módon váltják ki egymást a beszélgetés során”.¹⁹ A szöveg egész jellemezhető kommunikatív szempontból alkotóelemei, szerkezeti egységei alapján. Ezáltal lejegyezhető a dialógusban résztvevők nyelvi és nem nyelvi érintkezési stratégiája. A mai pszicholingvisztika érdeklődése is erre irányul: „az elődöknél sokkal inkább érdekli az, hogy a nyelvvel kapcsolatos legfontosabb pszichológiai teljesítmények – a megértés és a beszédprodukció – ténylegesen hogy valósulnak meg”.²⁰

Egy idegen nyelv dialógusainak szerkezeti vizsgálata másik oldalról világítja meg ugyanezt a kérdést: hogyan szerkesztik meg a dialógust mint szöveget az adott nyelven beszélők, hogy ne csak szintaktikailag legyen érthető, amit mondanak? A hallgatónak ugyanis, amikor egy mondatot megért, legalább három dolgot kell kiemelnie a hangzó anyagból: „1. A mondat mögött álló propozicionális szerkezetet – ez felel meg a hagyományos szintaktikai és szemantikai elemzés-

¹⁶ БОНДАРКО, А. В.: К системным основаниям концепции «Русской грамматики». *Вопросы языкознания* 1987/4. 3–15.

¹⁷ BALÁZS János: *A szöveg*. Budapest, Gondolat, 1985. 9.

¹⁸ ДЕМЕ Лászló: i. m. 1979. 59.

¹⁹ ШВЕДОВА, Н. Ю. (гл. ред.): *Русская грамматика*. Т. 2. Москва, Наука, 1980. 281.

²⁰ PLÉH Csaba: A pszicholingvisztika tegnap és ma. *Magyar Nyelvőr* 110, 1986. 322.

nek. 2. Az adott – új információs tagolásnak megfelelő mondat szerkezetet. Ennek nyilvánvalóan szerepe van abban, hogy az egyes kijelentéseket össze tudja kapcsolni egymással, s abban, ahogy ki nem mondott információkat tesz hozzá. 3. Végül a hallgatónak valahogyan ki kell hámoznia a mondat cselekvésértékét, illokuciós erejét. El kell döntenie, hogy kérdésről, kijelentésről, felszólításról stb. van-e szó. Ez sem luxus: ezek a döntések irányítják, hogy »mit kezdjen« a hallottakkal”.²¹ Az idegen nyelvű dialógus vizsgálatokor számba kell vennünk a fenti követelményeket kielégítő formai eszköztárat, s le kell írunk az adott funkcióban levő egyes elemek megalkotási szabályait is. A feladat első része a dialógusnak mint sajátos szövegtípusnak a leírását jelenti, a második része a vizsgálandó korpusz lineáris szerveződése szabályszerűségeinek feltárását takarja.²²

Csehov drámai művei közül az öt legnagyobb, az *Ivanov*, a *Sirály*, a *Ványa bácsi*, a *Három nővér* és a *Cseresznyés kert* értelmezése olvasói párbeszéd a mű s a befogadó között. Az e színművek megírása óta eltelt közel száz év távlatában kreatív szövegmagyarázatra teszünk kísérletet mindannyiszor, amikor az eredeti mű, a szövegpragmatika és a befogadó háromszögében az összefüggéseket keressük.

Az olvasásban továbbélő szépirodalmi alkotás újragondolást provokáló üzeneteivel állandó párbeszédben áll mindenkori olvasójával, kérdéseket tesz fel, s feltárulól rétegeivel korrigálja a befogadó értelmező „válaszait”, míg végső eredményként meg nem születik a legmegfelelőbbnek vélt aktuális változat.

Az újabb olvasatok megítélésében a szöveget úgy kell elemeznünk, mint az eredeti mű egyik lehetséges szemantikai, értelmezési variánsát. A „lehetséges olvasat” a fordító befogadói viselkedésére utal, arra az egyénenként változó kulturális oda-visszkapcsolásra, amely a befogadás során mindig viszonyító és értelmező jellegű. A művet az olvasó előző olvasmányainak esztétikai értékéhez viszonyítva, s a bizonytalan, „nyílt helyeken” saját esztétikai-kulturális, sőt társadalmi-szociológiai tapasztalataiból kiindulva értelmezi. Az esztétikum befogadása tehát aktív folyamat, s a műalkotás épp a befogadó tudattal való teljes összeolvadásban válik esztétikai tárgyá, így „egyensúlyozódik ki”.

A szépirodalmi alkotás recepciója, befogadása során az aktualizálódó jelentésvilág a keletkezés és a befogadás között húzódnó idő- és térvizonyoknak megfelelően rendeződik újra. Ebben a vonatkozásban – s ez az újabb értelmezések szempontjából igen lényeges – előtérbe kerülnek a „meghatározatlan helyek” értelmezései: a műnek olyan elemei, amelyek az olvasó képzet-tudati működésének fokozott aktivitása révén épülnek csak fel. Ilyennek tekinthetők a képszerű jelentésegységek, az ábrázolt tárgyiasságok viszonyrendszerei, a mű egész

²¹ Uo. 326.

²² A „lineáris dinamikus szerkezet” terminológiáját Adamec használja a mondat komponenseinek funkcionális elrendeződésére (АДАМЕЦ, П.: i. m. 1966. 8), de az elrendeződési szabály a dialógus szerkezeti elemeire is érvényes.

kohéziós hálózata, s a pragmatikai szerkezetek is. A struktúra teljességre törő újra felépítése attól függően jöhet létre, hogy a „meghatározatlan helyek” kitöltésére megvannak-e a feltételek a befogadó értelmezési készségében. Ha igen, e helyek összekötő kapocs szerepét tölthetik be a mű és majdani olvasójuk között.²³

Pragmatikai elemzésünk a konkrét nyelvi tényekből kiinduló elemzési módszerre épül. Csehov dialógusát a kommunikatív funkciók és szerkezeti jellemzők szerint vizsgáljuk. A stilisztikai vagy dramaturgiai szempontból minőségi jegyként összegződő mennyiségi arányok érzékeltetésére helyenként a nyelvstatisztikai módszert is használjuk. Bemutatjuk azokat a nyelvi szerkezeteket – mennyiségi előfordulásuk, beszerkesztésük helyének jelölésével együtt –, amelyeket önálló kommunikatív konstrukciónak is nevezhetnénk, mert a nyelvi kompetenciának szabadon mozgó, a mondategészbe több helyen beszerkeszhető nyelvi kifejezői. Mint az adott helyeken erre utalunk is, az orosz akadémiai nyelvtan a szubjektív modalitás eszköztárába sorolja többségüket, de nem részletezi kommunikatív tartalmukat, s a nyelvi megoldások példaanyagával is szerényen bánik. Példaanyagunk forrásául öt nagy dráma, az *Ivanov*, a *Sirály*, a *Ványa bácsi*, a *Három nővér* és a *Csereznyéskert* dialógusai, illetve azok magyar fordításai szolgálnak²⁴.

A mennyiségi arányok feltárása mellett a stilisztikai jellemzésen túl a pragmatikai funkciók elemzésére is kitérünk, mert fontosnak tartjuk az orosz társalgási nyelv dialógusainak keretein belül megvalósuló működési mechanizmusok nyomon követését, akár csak egy kiválasztott író szereplőinek stilizált társalgásában is.

2

A társalgási maximák érvényesülése Csehov dialógusaiban

Az emberi kommunikációt irányító együttműködési alapelvek, a társalgási maximák²⁵ Csehov dialógusaiban a dramaturgiai funkcióval összhangban sajátos módon érvényesülnek.

²³ EGRI Péter: Befogadás és műelemzés. *Filológiai Közlemények* 1980/4. 439–453; BÓKAY Antal: Szövegstruktúra, szövegvilág és az irodalmi interpretáció. In: LÁNG Gusztáv – SZABÓ Zoltán (szerk.): *Literatura 1–2. Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1981. 44–58.

²⁴ CSEHOV, A.: *Sirály. Színművek (1887–1904)*. Budapest, Magyar Helikon, 1973.

²⁵ A *társalgási maximák* együttműködési alapelvek, amelyeket a beszélő felek hallgatólágoosan folyamatosan figyelembe vesznek. Erről részletesen: GRICE, H. P.: *Logic and Conversation*. In: COLE, P. – MORGAN, J. L. (eds): *Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts*. New York, Seminar Press, 1975. 41–58.

A mennyiségi maxima

Se több, se kevesebb információt ne tartalmazzon a megnyilatkozás a szükségesnél – mondja ki az alapelv. Arra irányítjuk elsősorban figyelmünket, hogyan jelenik meg Csehov dialógusaiban ennek a maximának az enyhítése, felfüggesztése.

Mielőtt a nyelvi szituációkat és a szintaktikai eszközöket számba vennénk, ki kell térnünk a szintaxis egy újrafelfedezett irányzatára, a funkcionális vagy szemantikai megközelítésű mondattanra az orosz nyelvészet körében.²⁶ Ezek az elemzések „a tartalomtól a forma felé”-elvet követve, adott szemantikájú, de különböző nyelvi szintű jelenségeket is vizsgálnak. Az adott szemantikájú, közvetlen és konverzális – szituációtól függően választható – struktúrák a szövegszintű vizsgálathoz, a kommunikációban érvényesülő pragmatikai szinthez vezetnek el.²⁷

Az orosz szintaxis szemantikai szerveződésének megismerését számos gyakorlati jellegű mű is szolgálja, amelyek léte az ilyen irányú vizsgálódás jogosságát is alátámasztja.

A társalgási maximák enyhítésére szolgáló nyelvi megoldásokat az orosz mondattan a szándékkifejező szubjektív-modális kifejezési eszközei között tárgyalja. Ezek a mondathoz nyelvtanilag nem kapcsolódó *bevezető szavak és szerkezetek*.

A mennyiségi maxima erősítése

A mennyiségi maxima erősítésére nem találtunk jelentős számú példát. Végeredményben ez érthető is, hiszen eleve feltételezi mindkét beszélő, hogy se több, se kevesebb nem hangzik el, mint amennyit eredetileg szándékukban volt elmondani.²⁸

Львов: *Говорю я ясно и определено, и не может меня понять только тот, у кого нет сердца...*²⁹

LVOV: *Világosan és pontosan fogalmazok, s csak az nem tud megérteni, akinek nincs szíve...*

(Ivanov)

Sokkal fontosabb a maxima érvényének a felfüggesztése, annak érvénytelenítése bizonyos betoldásokkal.

²⁶ БОНДАРКО, А. В.: i. m. 1987.

²⁷ ВСЕВОЛОДОВА, М. В.: Предисловие. In: ВЕЛИЧКО А. В. – ТУМАНОВА Ю. А. – ЧАГИНА О. В.: *Простое предложение. Опыт семантического описания*. Москва, Издание Московского университета, 1986. 3–5.

²⁸ Csehov nagy drámáinak dialóguselemzését az 1978-as kiadás szövege alapján követjük nyomon: ЧЕХОВ, А. П.: *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 12–13. Москва, Наука, 1978.

²⁹ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 13.1978. 53.

A mennyiségi maxima enyhítése

A mennyiségi maxima enyhítésére – vagyis annak kifejezésére, hogy a megnyilatkozás csak hozzávetőleges mennyiségű információt tartalmaz – az akadémiai nyelvtan viszonylag kevés kifejezést sorol fel.³⁰

Érdeemes megjegyezni, hogy a hagyományos nyelvtanok a bevezető szavakat és szókapcsolatokat más-más szempontból értelmezik, így a maximákat enyhítő nyelvi szerkezetek olykor különböző csoportokba kerülnek.³¹

Csehov mennyiségi megszorítást alig használ, s mikor ez előfordul, akkor is a szereplő nyelvi egyénítésére szolgál, mint az *Ivanov*ban, ahol Borkin intező fontoskodó stílusát tükrözi:

БОРКИН: *В сущности говоря, пить очень вредно. Послушайте, ведь вредно? А? Вредно?*

ИВАНОВ: *Это, наконец, невыносимо... Поймите, Миша, что это издательство.*³²

BORKIN: *Lényegében az ivás nagyon káros. Figyel rám, ugye káros? Na? Káros?*

IVANOV: *Ez végül is elviselhetetlen... Fogja fel, Misa, ez már aljasság.*
(*Ivanov*)

A többi fordulat használata nem kötődik egy szereplő nyelvi egyénítéséhez. Leggyakoribb közülük az „одним словом” („egyszóval”), amely a replika végén az összegzést vezeti be:

ТРЕПЛЕВ: *Надолго к нам?*

ТРИГОРИН: *Нет, завтра же думаю в Москву. Надо. Тороплюсь кончить повесть и затем еще обещал дать что-нибудь в сборник. Одним словом – старая история.*³³

ТРЕПЛЮВ: *Нормális időre jött?*

TRIGORIN: *Nem, holnap Moszkvába megyek. Muszáj. Igyekszem befejezni a novellám és aztán még a kötetbe is ígértem valamit. Egyszóval – ez a régi história.*

(*Sirály*)

³⁰ ШВЕДОВА, Н. Ю. (гл. ред.): i. m. 1980.

³¹ РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э. (ред.): *Современный русский язык*. Т. 2. Москва, Высшая школа, 1976. 125–129; ВАЛГИНА, Н. С.: *Синтаксис современного русского языка*. Москва, Высшая школа, 1978. 266–268; ГАК, В. Г. (ред.) – ЛОБАНОВА, Н. А. – СЛЕСАРЕВА, И. П.: *Учебник русского языка*. Москва, Русский язык, 1984. 330–337.

³² ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 12. 1978. 8.

³³ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 13. 1978. 52.

A minőségi maxima

A minőségi maxima azt követeli, hogy mondjunk igazat. Erősítése, illetve enyhítése mind mennyiségileg, mind változatossága szempontjából a leggazdagabb.

A minőségi maxima erősítése

A Csehov-dialógusokban mind megelőző, mind követő, mind beékelt szerkezetként leggyakrabban megjelenik a „конечно” („természetesen”), „в самом деле” („tulajdonképpen”), „значит” („tehát”), a „правда”, „право” („igaz”). Az akadémiai nyelvtan ezek egy-egy csoportját, a „значит” típusúakat megerősítő, figyelemfelkeltő szemantikájúnak veszi, amelyek töltelékszóként elvesztették eredeti jelentésüket (§ 2221).

Megfigyelhetjük, hogy a lexikai egységek – a legáltalánosabbaktól eltekintve – művenként kicserélődnek. A minőségi maxima erősítésére drámánként új szókészletet használ a szerző. Ez a csoportosítás nem jellemspecifikus – hiszen akkor a színművenként visszatérő jellemtípusok képviselőinek (mint Borkin és Lopahin, Ivanov és Ványa) hasonló szókinccsel kellene rendelkezniük –, sokkal inkább műspecifikus: a születő alkotás mint egész egy adott szókészletet lendít mozgásba. A beépülés lehet prepozicionális (megelőző) helyzetű, interpozicionális vagy beékelődő helyzetű és posztpozicionális (követő) helyzetű. A betoldásokban több maxima is erősítést nyerhet:

АНДРЕЙ: Жениться не нужно. Не нужно, потому что скучно.

ЧЕБУТЫКИН: Так-то оно так, да одиночество. Как там ни философствуете, а одиночество страшная шутка, голубчик мой... Хотя в сущности... *конечно*, решительно все равно!³⁴

АНДРЕЙ: Нősülni nem szükséges. Nem szükséges, mert unalmas dolog.

ЧЕБУТЫКИН: Hát így van, de egyedül maradsz. Bárhogy is filozofál, az egyedüllét borzasztó, galambocskám... Bár lényegében... *természetesen*, teljesen mindegy!

(*Három nővér*)

Gyakoriságát tekintve legtöbb az előrevetett, prepozicionális szerkezet. Nem okoz gondot az egész megnyilatkozás végére kerülő posztpozicionális megoldás sem. Az interpozicionális beszerkesztésnél felmerül a kérdés: hol szakítja meg a megnyilatkozást a beszerkesztett erősítő nyelvi forma? Valamennyi esetben,

³⁴ Уо. 153.

mint a fenti példában is, az aktuális tagolás szerinti téma–réma határon, a tematikus és a rematikus szakasz között jelenik meg a beékelten független szerkezet.³⁵

Nem tekintjük beékelődő szerkezetnek, ha a kötőszó, indulatszó vagy önálló mondatértékű szó előzi meg a független, minőségi maximát erősítő szerkezetet.

A minőségi maxima enyhítése

A minőségi maxima enyhítése az információ igazságának hozzávetőleges voltát fejezi ki. Az, amit mondunk, nem abszolút, megdönthetetlen értékű. Különösen fontos szerepe van az udvarias társalgási stílusban, ahol az indirekt beszédaktus³⁶ eszköze: a feltételezett, valószínűsített információ cselekvésértéke tényközlés vagy akarathelyettesítés, felszólítás. A minőségi maxima enyhítésére szolgáló szerkezetek – épp az udvariassági funkció miatt – a társalgásban igen gyakoriak, s Csehov dialógusai is ezekben a leggazdagabbak.

A megosztási arányok alátámasztják a minőségi maxima enyhítésének fokozott szerepét: az erősítésre szolgáló szerkezetekhez hasonló mennyiségű nyelvi forma majdnem kétszer annyi előfordulást mutat, mint amit az erősítésnél látunk. A leggyakoribb független szerkezetek a mindhárom pozícióban előforduló „кажется” („úgy tűnik”), „должно быть” („úgy kell lennie”, „nyilván”), „может быть” („lehetséges”).

Az orosz akadémiai nyelvten a minőségi maxima enyhítésére szolgáló bevezető szavakat és szerkezeteket más-más szemantikai csoportba sorolja. A beszélő emocionális, intellektuális értékelésén belül hihetőséget fejez ki a „наверное” („bizonyára”), „пожалуй” („talán”) stb. Az információ forrására utal a „как полагаю”, „думаю”, „считаю”, „знаю” („ahogy feltételezem”, „gondolom”, „számítom”, „tudom”), a „говорят” („azt mondják”) mellett a „как пишут” („amint írták”), „как известно” („mint ismeretes”), a „по-моему” („szerintem”) típusúak (§ 2221).

СЕРЕБРЯКОВ: [...] Когда я постарел, я стал себе противен. Да и вам всем, *должно быть*, противно на меня смотреть.

ЕЛЕНА АНДРЕЕВНА: Ты говоришь о своей старости таким тоном, как будто все мы виноваты, что ты стар.³⁷

³⁵ A tematikus szakasz a megnyilatkozásban a már ismert információt, a rematikus szakasz az új információt tartalmazza. Pl.: – Kit olvastok szívesen? – (Mi szívesen olvasunk [= téma] Csehovot [= réma]).

³⁶ Az indirekt beszédaktus közvetett megnyilatkozás. Nem azt mondom: „Mondd meg, hány óra!”, hanem: „Meg tudnád mondani, mennyi az idő?”. Az „Ez pedig így van” helyett: „Szerintem így lehet”.

³⁷ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 13. 1978. 72.

SZEREBRJAKOV: [...] Amikor öreg lettem, számodra visszataszítóvá váltam. És nektek mindannyiatoknak *nyilván* ellenszenves a látványom.

JELENA ANDREJEVNA: Olyan hangnemben beszélsz az öregségedről, mintha mi mind hibásak lennénk azért, mert öreg vagy.

(Ványa bácsi)

A viszony- vagy relevanciamaxima

Az idetartozó fordulatok azt fejezik ki, hogy a megnyilatkozás nem közvetlenül a beszélgetés témájához tartozik, mintegy képletes zárójelben közbevetett, nem releváns információt tartalmaz. Ez az „Erről jut eszembe...”-szituáció. Az erre szolgáló bevezető szavak száma Csehovnál csekély az előző, minőségi maximát enyhítő szerkezetekhez képest.

Érdemes megjegyezni, hogy sem az 1980-as orosz akadémiai nyelvtan, sem a többi nyelvészeti kézikönyv nem foglalkozik ezekkel a szerkezetekkel önálló, mondattól független bevezető szavakként vagy beékelte konstrukcióként, holott kommunikatív funkciójukat, beszerkesztési módjukat tekintve mindenképp közejük sorolhatók. Gyakoriságuk is viszonylag nagy, főleg akkor, ha az egy lexémához tartozó „впрочем” („egyébként”), „между прочим” („többek között”) alakok együttes előfordulását tekintjük.

A viszony- vagy relevanciamaxima enyhítése

A leggyakoribb a „впрочем”, amelynek mindhárom pozíciója előfordult. Ennek variánsaként fogható fel a „между прочим”. Gyakoriságában ezeket követi a „кстати” („most jut eszembe”) és az „однако” („egyébként”, „közbevetőleg”).

ТРИГОРИН: Завтра утром, если утихнет, отправляюсь на озеро удить рыбу. *Кстати*, надо осмотреть сад и то место, где – помните? – играли вашу пьесу.³⁸

TRIGORIN: Holnap reggel, ha csendesedik az idő, kimegyek a tóra horgászni. *Most jut eszembe*, meg kell nézni a kertet, azt a helyet, ahol – emlékszik? – a maga darabját játszották.

(Sirály)

Az aktuális tagolási határon beépített szerkezet a megnyilatkozás élén állónál kevesebb, de arányaiban gyakori előfordulású:

³⁸ Уо. 52.

ТУЗЕНБАХ: Через много лет, вы говорите, жизнь на земле будет прекрасной, изумительной. Это правда. Но, чтобы участвовать в ней теперь, хотя издали, нужно приготовиться к ней, нужно работать...

ВЕРШИНИН (встает): Да. Сколько, *однако*, у вас цветов! (Оглядываясь.) И квартира чудесная. Завидую!³⁹

TUZENBACH: Sok év múlva, azt mondja, a földön az élet gyönyörű, bámulatos lesz. Ez igaz. De hogy részesei legyünk, most, még ha távolból is, készülnünk kell rá, dolgoznunk kell...

VERSINYIN (feláll): Igen. Mennyi a virág *egyébként*, itt magánál! (Körbenéz.) És a lakás is csodás. Irigylem!

(*Három nővér*)

A modor- vagy módmaxima⁴⁰

A modor- vagy módmaxima arra szólít fel, hogy a beszélő legyen világos, pontos a fogalmazásban, egyértelmű az információkban. Viszonylag kevés ilyen szerkezetet találtam, de ennek magyarázatát is megvilágíthatjuk a beszélők magatartásával: a szavak keresése, a megformálásbeli bizonytalanság csak kivételes helyzetben jut el odáig, hogy nyelvi tükröződése is legyen. A világos közlés hangsúlyozása – főleg kategorikus, jóllehet bizonyos helyzetekben ezáltal udvariatlan közlés esetén – jóval gyakoribb. Más esetekben a független bevezető szerkezetet egész mondatos kifejezés oldja fel.

A modor- vagy módmaxima erősítése

Az akadémiai nyelvtanban egyetlen hasonló szemantikájú bevezető szerkezetet találunk: „прямо скажу” („megmondom egyenesen”), „откровенно говоря” („nyíltan megvallva”), amelyet a nem differenciált érzelmi-intellektuális értékek közé sorol.

ЕЛЕНА АНДРЕЕВНА: *Откровенно говоря*, мысли мои не тем заняты. Простите.⁴¹

JELENA ANDREJEVNA: *Őszintén szólva*, a gondolataim máshol vannak. Bocsásson meg.

(*Ványa bácsi*)

³⁹ Уо. 31.

⁴⁰ A „modor- vagy módmaxima” terminust a magyar és az orosz szakirodalom egyaránt használja, de pl. magyar szakírók dolgozataiban ilyen értelemben a „stílusmaximá”-val is találkozunk.

⁴¹ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 13. 1978. 90.

A modor- vagy módmaxima enyhítése

Az akadémiai nyelvtan nem foglalkozik ilyen vagy hasonló szemantikájú szerkezetekkel, valószínűleg azért, mert funkciójuktól eltekintve önálló mondatoknak minősíti ezeket:

МАША: Что случилось?

ОЛЬГА (обнимает Ирину): Ужасный сегодня день... *Я не знаю, как тебе сказать, моя родная...*

ИРИНА: Что? Говорите скорей: что? Бога ради! (плачет)

ЧЕБУТЫКИН: Сейчас на дуэли убит барон.⁴²

MÁSA: Mi történt?

OLGA (átöleli Irinát): Szörnyű ez a mai nap... *Nem tudom, hogy is mondjam meg neked, kedvesem...*

IRINA: Mi az? Gyorsan mondjátok meg: mi történt? Az istenért!

CSEBUTIKIN: Épp most párbajban megölték a bárót.

(*Három nővér*)

A Csehov-drámákban előforduló, kommunikatív szempontból általunk elemzett, pragmatikailag értékelhető dialógusok száma 830 volt. A felhasznált bevezető szó, független beépített kommunikatív szerkezet ezekben összesen 259. Ez azt jelenti, hogy minden harmadik dialógusban valamilyen formában előfordul a maximák érvényesülésének nyelvi kiemelése vagy enyhítése.

A beszerkesztés módját tekintve 20%-ban prepozicionális. Ennek kb. fele (10%) az interpozicionális és legkevesebb (3%) a hátravetett, posztpozicionális szerkezet. Ez megegyezik a kommunikáló felek szándékával, hogy tudniillik a megnyilatkozás előtt vagy annak elején – mint láttuk, a tematikus és rematikus szakasz határán – jelezzék a társalgási maximához való viszonyukat. Leggazdagabb a minőségi maximával kapcsolatos fordulat. Ennek magyarázata az udvarias társalgási stílus indirekt megnyilatkozásokat követelő normarendszerében rejlik.

3

A globális és a lokális szerveződés formai eszközei

A társalgási *maximák*, a dialógus *globális és lokális szerkesztésének* ismerete, az *illokutív elemek* alkalmazási képessége biztosítja a társalgás feltételét, a *kommunikatív kompetenciát*.⁴³ A dialóguson belüli lokális szerveződés a szomszéd-

⁴² Uo. 187.

⁴³ A *globális* szerkezet a dialógus külső keretét, a *lokális* a belső szerkesztettségét, az *illokutív* elemek a beszéddel végrehajtott cselekvéstartalmakat foglalják egybe. Közösén adják a kommu-

sági párok működésének szabályszerűségeit követi. Ezek közül a párbeszéd során a legszigorúbban érvényesül a *felhívás–válasz* szomszédsági feltételezettség. A párbeszédre vagy csak az odafigyelésre való felhívás elvárja a beszélőtárs részéről a megerősítő választ, a hajlandóságot a párbeszédre vagy legalább a végighallgatásra. Azt gondolhatnánk, hogy a drámai szöveg párbeszédében erre nincs is szükség, hiszen a szereplők a színpadon „összezártságuk” révén kényszerítve vannak a meghallgatás elfogadására. A felhívás–válasz azonban itt is érvényesül. Jóllehet a meghallgatás elkerülhetetlenségét a szereplők érzékelik, s így a *megszólítások, a figyelemfelkeltő igei szerkezetek* nem várják meg az elfogadó választ, sem szóban, sem figyelmet kifejező gesztusban nem igénylik a megerősítést. A felhívást követi a megszólaló által kezdeményezett téma kifejtése. Kivételes esetnek számít a nagyothallóval folytatott beszélgetés (Firsz a *Cseresznyekertben*), vagy az erkölcsileg fontosnak érzett téma elkezdése, amikor a beszélőtárs jelenlétét a megszólaló nem tartja elégséges igazolásnak az elfogadáshoz.

A megszólítás mint beszédre való felhívás

A megszólítás – mint a kommunikációra való felhívás leggyakoribb formája – lexikális és szemantikai jellemzőit tekintve az adott kor kultúrájától, viselkedési szokásaitól való legnagyobb függőséget mutatja. Elemzésükkel a használat szempontjából a leíró nyelvtanoknál is részletesebben foglalkoznak a társalgási kézikönyvek vagy az anyanyelvűek részére írt illemtanok.⁴⁴ Nyelvészeti leírásokkal kevesebben foglalkoznak, pedig gazdag elemzési lehetőséget kínálnak.⁴⁵

Az 1980-as akadémiai nyelvtan röviden érinti a megszólítás elsődleges megnevező funkcióját, illetve expresszív, szubjektív értékelést tartalmazó szerepét, leggyakoribb beszerkesztési helyét a megnyilatkozás élén vagy legvégén, intonációval való kapcsolatát (§ 2059–2064). Külön szól a szépirodalmi szöveg, a költői nyelv kiszélesedő funkciójú megszólításairól (§ 2065).

Csehov drámáinak megszólítási formáit a következő szempontok szerint tekintjük át: a megszólítások lexikális szemantikai jellemzői; a beszerkesztés módja; a típusok megoszlása gyakoriságuk szerint.

nikációhoz szükséges tudás halmazát, vagyis a *kommunikatív kompetenciát*. Erről részletesen: WEINRICH, H.: *Von der Alltäglichkeit der Metasprache. Sprache und Texte*. Stuttgart, Klett, 1976.

⁴⁴ ГОЛЬДИН, В. Е.: *Речь и этикет*. Москва, Просвещение, 1983.

⁴⁵ PAPP Ferenc: i. m. 1979; GUSZKOVA, Antonyina: *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. (= Nyelvtudományi Értekezések 106.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981; ЗЕМСКАЯ, Е. А.: i. m. 1987; ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*. Москва, Русский язык, 1987.

A megszólítások, felhívó elemek jelentése és szerkezeti helye

A megszólítások névszói formái

A drámák dialógusaiban leggyakrabban az *utónév rövid, becézett alakja, az utó- és apai név és a rokonságnevek* szerepelnek megszólításként. Gyakoriak a becéző metaforikus megnevezések mint a „душечка” („lelkem”), „голубушка” („galambom”), valamint az egyeztetett melléknevek birtokos névmással vagy anélkül: „милый” („kedves”), „мой милый” („kedvesem”). A foglalkozásnév mint megszólítás csak bizonyos foglalkozásokra érvényes: „доктор” („doktor”), „сестра” („nővér”) ⁴⁶, „няня” („dadás”). Ez utóbbi pragmatikai jelentése Csehovnál még a családhoz tartozó, érzelmi és valóságos kapcsolódásai miatt rokonnak tekinthető idős asszony neve. Ma már kórházi vagy egyéb egészségügyi intézmény foglalkozásneve. ⁴⁷ Valamennyi többi megszólítástípus – az általánosan használt egyes számú alakok: „бабушка” („atyuska”), „матушка” („mamácska”), a többes számú „господа” („uraim”), a társadalmi és katonai rang megnevezése: „барон” („báró”), „граф” („gróf”), „полковник” („ezredes”), az ezekhez illő megszólítások: „ваше превосходительство” („nagyméltóságod”), „мноغوважаемая” („mélyen tisztelt”) – oly mértékig kultúraspecifikusak, hogy csak egy adott társadalom meghatározott viselkedési szokásai között értékelhetők valódi funkciójuknak megfelelően. Csehovnál ez a vidéki orosz értelmiség konformista, mégis bensőséges érintkezési szokásrendje, amelyben a dadus „бабушка” megszólítást használhat a professzorral szemben.

A megszólítások első két leggyakoribb csoportját, az utó- és apai neveket még egy szempontból értékelnünk kell. Pragmatikai funkciójuk mellett – a kommunikációra való felhívás – van egy sajátosan műfaji feladatuk is, ez a bemutatás. A drámaíró ugyanis nem mondhatja el, hogy kik vannak a színpadon, a szereplők kiléte csak az első megszólításokból derül ki. Ezért a név szerinti megszólítások a színművek elején gyakoribbak, mint később.

A társalgási maximák erősítéséhez és gyengítéséhez hasonlóan a beszerkesztés módja a megszólításnál is megelőző (prepozicionális), követő (posztpozicionális), beékel (interpozicionális) és távolságtartó (distanciális) lehet:

ВАРЯ: *Дуняша*, кофе поскорей... Мамочка кофе просит.
ДУНЯША: Сюю минуточку. (*Уходит.*) ⁴⁸

⁴⁶ Például: az orvos így szól a nővérhez: – Сестра, принесите воды! (Nővér, hozzon vizet!) A beteg ugyanezt így mondja: – Сестричка, принесите водички! (Nővérke, hozzon egy kis vizet!).

⁴⁷ ЗЕМСКАЯ, Е. А.: i. m. 1987. 223.

⁴⁸ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 13. 1978. 200.

VARJA: *Dunyasa*, gyorsan kávé... Anyácska kávé kér.

DUNYASA: Máris. (Elmegy.)

(*Cseresznyés kert*)

A második leggyakoribb beszerkesztési helyzet a megnyilatkozást követő, lezáró pozíció. Itt a felhívás helyett a megnevező feladat kerül előtérbe, valamint a mindenkori udvariassági kényszer, amely a megszólítást utólagosan is szükségessé teszi.

ЛЬВОВ: Мне нужно с вами объяснить, *Николай Алексеевич!*

ИВАНОВ: Если мы, доктор, будем каждый день объясняться, то на это сил никаких не хватит.⁴⁹

LVOV: Tárgyalnivalóm van magával, *Nyikolaj Alekszejevics!*

ИВАНОВ: Ha mi, doktor, minden nap tárgyalunk, akkor ezt nem győzzük erővel.

(*Ivanov*)

A megelőző és követő beszerkesztési mód határán áll az a megszólítástípus, amelyet igei felhívás vagy a társalgási alapelveket erősítő, illetve csökkentő bevezető szerkezet előz meg. Ez a fajta megszólítás gyakorta hátravetett:

БОРКИН: *Послушайте, доктор*, разве Анна Петровна уж так серьезно больна, что необходимо в Крым ехать?...

ЛЬВОВ (оглядывается на окно): Да, чахотка...

БОРКИН: Псс!... нехорошо...⁵⁰

БОРКИН: *Figyeljen ide, doktor*, Anna Petrovna tényleg annyira komoly beteg, hogy a Krimbe kell utaznia?...

LVOV (kinéz az ablakon): Igen, tüdőbaj...

БОРКИН: Tssz!... ez nem jó...

(*Ivanov*)

Ritka szerkezetű megszólítás a távolságtartó vagy distanciális szerkesztésű. Itt természetesen a beszerkesztés módjáról van továbbra is szó, nem pedig emberi kapcsolatokra értett távolságtartásról:

ШАМРАЕВ (громко): *Яков*, подними-ка, *братец*, занавес!⁵¹

SAMRAJEV (hangosan): *Jakov*, húzd csak fel, *öregem*, a függönyt!

(*Sirály*)

⁴⁹ Уо. 53.

⁵⁰ Уо. 11.

⁵¹ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 13. 1978. 16.

A szabály minden esetben a következő: a megszólítás utónéveleme megelőzi az általános megszólító szót, s a megnyilatkozás élére vagy az aktuális tagolás szerinti téma–réma határra kerül. A második elem, az általánosan megnevező megszólítás, ehhez viszonyítva jobbra eltolódik. Helye a téma–réma határon vagy a megnyilatkozás végén van.

A felhívás igei formái

A felhívás, a figyelemfelkeltés nemcsak megszólítással történik. A szóátvétel gyakori módja, amikor igei szerkezet vagy állítmányi melléknév jelzi a beszélőtársnak a szóátvétel kezdeményezését. Ezek az igealakok lehetnek önálló imperatívuszok, kérdőszóval vagy anélkül használt kijelentő módú igék személyes névmással vagy anélkül, valamint a bocsánatkérés formájaként használt állítmányi melléknévek. A figyelemfelkeltő, szóátvételt jelző igei szerkezetek közös tulajdonsága, hogy elsődleges funkciójuk nem a formailag tükröződő grammatikai jelentésnek felel meg – felszólítás, kérdés –, hanem, mintegy feltételezve az együttműködési készséget, választ se várva vezetik be a megnyilatkozást. Mivel dinamikusabb figyelemfelkeltők, mint a megszólítások, így azok nélkül vagy azokkal együtt, de megelőzve őket, intenzívebb, kevésbé mértéktartó hatást érnek el. Formanovszkaja felhívja a figyelmet az idegenek és az ismerősök megszólítása, figyelemfelkeltése közötti dialógusszerkezetbeli különbségre is. Az ismeretlen ember megszólítását minimális informatív rész követi (kérés, kérdés, közlés), majd a válasz és udvariassági formulák zárják a dialógust. Ismerős megszólítása után – s Csehovnál is e típussal találkozunk – elég hosszú informatív szakasz következhet, amely néha monológba csaphat át. Eközben az udvariassági formulák, szigorú ritualitások el is maradnak.⁵² Az udvariasság szabályainak inkább megfelel a megszólítással kiegészített igei felhívó szerkezet, amely Csehovnál is gyakori.

A felhívó elemek szerkezeti jellemzői

A felszólítások intenzív figyelemfelkeltő eszközök. Használatuk ismételt, korábban eredménytelen figyelemfelhíváskor vagy eleve kategorikus, ezáltal udvariatlannak szánt szóátvételkor a leggyakoribb:

БОРКИН: [...] *Послушайте*, вам будет жаль, если я умру?
ИВАНОВ: Я читаю... после...⁵³

⁵² ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: *Употребление русского речевого этикета*. Москва, Русский язык, 1984. 18–49.

⁵³ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 12. 1978. 8.

BORKIN: [...] *Figyeljen ide*, sajnálná, ha meghalok?

IVANOV: Olvasok...később...

(Ivanov)

A kérdő figyelemfelkeltő alakokat csak a „ли” kérdőszócska és a kérdő névmásként használt „что” különbözteti meg a közlő igei formáktól, amelyeket egyébként is ejthet a beszélő enyhe kérdő intonációval vagy kijelentő mondathangsúllyal egyaránt. Stilisztikai értékük az előzőeknél udvariasabb. Sokszor a figyelemfelkeltő szerep mellett a szóátvételt jelző hezitálás formáit alkotják.

A formális bocsánatkérés a figyelemfelkeltés gyakori udvarias formája. Jelentése „bocsánat, hogy közbeszólok”, „bocsánat, hogy megszólítom”.

ТРЕПЛЕВ: *Виноват*, где Заречная? [...]

ДОРН: Она уехала домой.⁵⁴

ТРЕПЛЈОВ: *Bocsánat*, hol van Zarecsnaja? [...]

DORN: Hazament.

(Sirály)

Kényszerítő „passz” a kérdésben (kényszerítő erejű visszadobott kérdés)

A lokális szerveződés felhívással rokon formája a kiprovokált témakezdési lehetőség. A kérdő szerkezettel történő felhívás után a beszélő kivárja a megszólított visszapasszolt kérdését, hogy még erőteljesebben vehesse magához a témakezdés jogát. Az öt színműben összesen hat ilyen kötelező visszakerdezőt találtam. Ennek oka az lehet, hogy az ilyen kényszerítő passz lelassítja a társalgás menetét:

ИРИНА: Иван Романыч, милый Иван Романыч!

ЧЕБУТЫКИН: *Что, девочка моя, радость моя?*

ИРИНА: Скажите мне, отчего я сегодня так счастлива?⁵⁵

IRINA: Ivan Romanics, kedves Ivan Romanics!

CSEBUTIKIN: *Mi baj, kislányom, gyönyörűségem?*

IRINA: Mondja meg, mitől vagyok ma olyan boldog?

(Sirály)

⁵⁴ Уо. 19.

⁵⁵ Уо. 6.

A köszönés mint felhívó elem és szomszédsági pár

A felhívás, megszólítás formagazdagsága mellett a köszönés *szekvenciálisan függő*⁵⁶ szerkezetére is érdemes kitérni mint a második leggazdagabb típusra. A szakirodalom a köszönést mint szekvenciálisan függő, választ elváró nyelvi formát értékeli. Csehov szereplőinél a köszönés megjelenése ennél bonyolultabb. A köszönések ugyanis kivételes esetben kapnak csak szóbeli viszonzást, egyébként csak egyoldalúan, mintegy a szóátvételt jelölve, hangzanak el a belépő szereplő részéről. Az öt darabban harmincöt köszönő nyelvi fordulatot találtam, amelyek közül csak ötben fordult elő a köszönés szóbeli viszonzása, a funkciója mindenhol felhívó beszédkezdeményezés:

ТУЗЕНБАХ (увидев Машу и Вершнина, радостно): Это вы?
Здравствуйте.

ИРИНА: Вот и я дома, наконец.⁵⁷

TUZENBACH (meglátva Mását és Versinyint, örömmel): Maguk azok? *Jó napot.*

IRINA: Na, végre én is itthon vagyok.

(*Három nővér*)

A színpadi nyelv dinamikája nem engedi meg a lassító kivárásokat, így a válaszdadás elmarad, mint számos szekvenciálisan függő szomszédsági párnál is. A „féloldalúság” másik oka az indirekt beszédaktusok és a nem verbális gesztusnyelv beszédbeli fontos szerepe, amely a szóbeli választ egy mozdulattal képes helyettesíteni, annak megfelelő választ adva a metanyelvi eszközök valamelyikével.

A globális szerveződés zárószakasza helyett a kitérés mint a tematikus koherencia felfüggesztése

A beszédkezdemény megszerkesztését vizsgálva értelemszerűen vetődik fel a befejezés szerkesztésének kérdése. Egy színdarab esetében azonban végleges befejezés csak a darab végén van a párbeszéd vonatkozásában is. Pontosabban szólva: a párbeszéd befejezését a darab során nem jelzik még csak időlegesen sem a szereplők, hiszen ez megint csak lassítaná a cselekményt, hanem egyszerűen abbahagyják a párbeszédet, és egy újat kezdenek. Ez a színpadi nyelv sa-

⁵⁶ A *szekvenciálisan függő* szerkezetek kötelező szomszédsági párokat alkotnak. Például: köszönés–viszontköszönés, kérdés–válasz, bók – annak elfogadása, bocsánatkérés – annak elfogadása stb.

⁵⁷ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 13. 1978. 144.

játja. Van azonban egy módja a tematikus koherencia felfüggesztésének, amely a befejezés szerkesztésével kapcsolatos, ez a kitérés, az „erről épp eszembe jutott...” bevezetésű témaváltás. Csehov kezében a kitérés a nyelvi jellemteremtés eszköze. Beszerkesztését nem előzi meg „hadd mondjam már el” „erről jut eszembe” stb. fordulat, de a szereplők pontosan érzékelik a kitérést és reagálnak rá, elítélve a fecsegést.

Csehov minden darabjára jellemző, hogy az igényes ember nem tűri el a felesleges, rendezetlen csapongó gondolatokat tükröző kitéréseket. Vagy leintik a fecsegőt, mint Gajevet Varja és Ánya vagy Ványa bácsit Szonya, vagy az elítélését ösztönösen jelzik csupán: a *Három nővér*ben Mása maga is csodálkozik, miért idéz Puskindól két sort teljesen váratlan helyzetekben. Ez a helyzet mindig valamilyen kitérés a főtéma vonalából, s Mása önkéntelen jelzése ezt fejezi ki: „Milyen unalmas, felszínes fecsegés”:

ФЕДОТИК: Можете двигаться, Ирина Сергеевна, можете! (Снимает фотографию.) Вы сегодня интересны. (Вынимает из кармана волчок.) Вот, между прочим, волчок... Удивительный звук...

ИРИНА: Какая прелесть!

МАША: У лукоморья дуб зеленый, золотая цепь на дубе том... (Плакасиво.) Ну, зачем я это говорю? Привязалась ко мне эта фраза с самого утра...⁵⁸

FEDOTYIK: Most már mozoghat, Irina Szergejevna, mozoghat! (Fényképez.) Ma maga érdekes. (Kivesz a zsebéből egy farkaskölyköt) Na, egyébként ez meg itt egy farkaskölyök... Micsoda hangja van...

IRINA: Jaj, de aranyos!

MÁSA: Tengerparton áll egy zöld tölgy, arany lánc van azon a fán... (Sírós hangon.) Hát ezt meg miért mondom? Reggel óta hozzám tapadt ez a verssor...

(*Három nővér*)

A kitérés mint nyelvi egyénítés meghatározott jellemtípusok sajátja: az *Ivanov*ban Borkin intéző, a *Sirályban* Medvegyenko tanító, a *Cseresznyés kertben* Lopahin a felkapaszkodott úrgazdag jellemezhető a téma lezárásának elhúzódsával. Az igazi értéket hordozó szereplőktől távol áll a gondolatok indokolatlan csapongása.

⁵⁸ Uo. 137.

4

A cselekvés szerveződése Csehov párbeszédeiben Az indirekt beszédaktusok nyelvi megformálása

A társalgási maximáknak nevezett kommunikációs alapelvek, s a lokális és globális párbeszédszerkesztés ismerete mellett a beszélőknek ismerniük kell a megfogalmazás közvetett módjait, az indirekt beszédaktusok szerkesztési és értelmezési szabályait is. A nem szó szerint értendő nyelvi formákat a kultúrától függő viselkedési, udvariassági normák hozzák létre. Jól ismerjük e nyelvi szerkezeteket a mai orosz nyelvben és a századforduló nyelvhasználatában, amelyeket nemcsak a szépirodalom illusztrál, hanem külföldiek számára szánt magyarázatokkal számos, már említett kézikönyv is rendszerez.⁵⁹

A párbeszéd során rendkívül gyakori a közvetett tartalomkifejezés, vagyis az indirekt beszédaktus, amikor a szomszédsági párok nem a nyelvtani formában levő tartalmak között jönnek létre, hanem a használati, pragmatikai funkcióknak megfelelően érvényesülnek.⁶⁰

E közvetett beszédcselekvések sorából azonban ki kell rekesztenünk az előzőekben tárgyalt felhívási, köszönési formulákat, amelyek eredeti jelentésüket teljesen elveszítették, s udvariassági klisékké váltak. Az akaratnyilvánítás mint kommunikatív közléstartalom a közvetett kifejezés legváltozatosabb formáiban jelenik meg. Ezek az általánosan érvényesülő indirekt felszólítások egyetemesek abban, hogy udvarias megfogalmazásuk révén a legkülönbözőbb kultúrákban és nyelvekben használatosak. A közvetett, indirekt beszédaktusok egyik csoportját az *általánosan* érvényesülő megnyilatkozások adják. Ezek kontextusból kikövetkeztethető udvariassági formák: pl. „Ide tudná adni a könyvet?” (= „Adja ide a könyvet!”). A másik, elkülöníthető csoport az egyedileg érvényesülő beszédaktus, amely a hallgatótól az összefüggések alapján értelmező, interpretáló közreműködést vár el.⁶¹ Az akaratnyilvánítást tartalmazó dialógusokban egyedileg érvényesülő beszédaktust a válaszreplikákban találtuk a legnagyobb arányban mint a burkolt elutasítás nyelvi formáját.

Az egyedileg érvényesülő indirekt beszédaktusok a szereplők nyelvi egyénítésében fontos szerepet játszanak. Csehov drámáiban a „víz alatti áramlás” jó részt ezekkel az indirekt tartalmakkal valósul meg: a konkrét cselekvéstartalom indirekt formája alkalmas az életvitelre, egyetemes összefüggésekre vonatkozó jelentésrétegek beépítésére is.

⁵⁹ ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: *Употребление русского речевого этикета*. Москва, Русский язык, 1984; ЗЕМСКАЯ, Е. А.: i. m. 1987.

⁶⁰ ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: i. m. 1987. 32.

⁶¹ Például: „– Kész a kávé! – Jól van, csak egy percet hadd aludjak még.” (A válaszadó a kijelentést/felkiáltást az adott szituációban felszólításnak értelmezi: „– Kelj fel!”)

Az akaratnyilvánítás és a vele összekapcsolódó gyakori indirekt beszédcselekvés aránya számszerűen esetleges, hiszen a színmű cselekményétől is függ. Egy eseménytelenebb, elmélkedésre összpontosító cselekményben kevesebbet találhatunk, mint egy feszült jelenetekkel, vitákkal teli, pergő cselekményű darabban. Így az arányok érzékeltetésére két szélsőséget képviselő darab elemzését tűztük ki célul: az egyik az *Ivanov* mint indulatos, felszólításokban, kérésekben, tanácsokban leggazdagabb színmű, a másik a *Sirály*, amelynek cselekménye visszafogottabb akaratni megnyilvánulásokban zajlik. Az akaratnyilvánítás általánosan és egyedileg érvényesülő indirekt kifejezési típusai nem számszerűleg, hanem arányaikban érdemelnek figyelmet a színművek hőseinek direkt akaratnyilvánításai mellett.

Az indirekt beszédaktusok megoszlása

Az *Ivanov*ban a direkt akaratnyilvánítás több mint négyszerese az indirekt formának. Ezt igazolja a cselekmény fejlődése. Indulatok csapnak össze felszólítások, figyelmeztetések, tiltások stb. formájában. A leplezetlen szembeállítás a főhős és környezete között nem veszi figyelembe az udvariasság követelte közvetett formákat. Az egyharmad résznyi indirekt akaratnyilvánítás nagyobb részben általánosan érvényesülő udvarias forma. Az indirekt megnyilatkozások aránya az akaratnyilvánításra adott válaszokban fordítottja az akaratnyilvánításoknak. A válaszokban ötszöröse az indirekt formák aránya a direkt megnyilatkozásoknak, s a válaszok összességükben csak az akaratnyilvánítás kb. egynegyedét teszik ki. Vagyis négy akaratnyilvánításból háromra nem érkezik elfogadó vagy elutasító válasz. A nyelvi megformálásban itt találunk újabb kimutatható módot a csehovi kompozíció „üres helyeinek”, a „víz alatti áramlásnak” az érvényesülésére. Az akaratnyilvánítások mint felszólítások valamilyen cselekvésre jórészt nem érik el céljukat. Nemcsak a tettekben nem nyernek megvalósulást – mint azt a cselekmény mutatja, hanem szóbeli megerősítés sem érkezik rájuk. A válasz, amely legtöbbször csak akkor hangzik el, ha elutasító tartalmú, csak ritkán jelenik meg direkt formában. A „nem” helyett valamilyen egyedileg érvényesülő, szituációból értelmezhető bezáró körülmény közlése hangzik el. Ezért olyan kevés az általánosan érvényesülő indirekt beszédaktus a válaszok között.

A *Sirály*ban az akaratnyilvánítás direkt és indirekt formáinak aránya hasonló az *Ivanov*éhoz (5:1), jóllehet mennyiségileg kevesebb, ezt azonban a cselekmény lefolyása igazolja: nincs olyan sok összetükközés, nyelvileg is tükröződő feszültség a darabban. Az indirekt akaratnyilvánítási formák aránya is megmarad: az általánosan érvényesülő kétszerese az egyedinek. A válaszok megoszlása is kiegyensúlyozottabb emberi kapcsolatokat, a cselekmény feszültségektől mentesebb lefolyását támasztja alá. A válaszadás aránya az akaratnyilvánításhoz képest itt is alig több mint egynegyed rész, de ezen belül a konkrét, direkt forma

aránya feltűnően nagyobb, mint az előző darabban: itt az egyedileg érvényesülő beszédcselekvéseknek másfélszerese. Kevesebb a *Sirály*ban a kifogások keresése, a megoldatlan kommunikációs helyzet.

Az előfordulás arányain túl a megvalósítás módja nem kevesebb érdeklődésre tart számot, a tekintetben, hogy mikor és hogyan használják a hősök az indirekt beszédaktust az akaratnyilvánítás és a rájuk adott válasz nyelvi megformálásában.

Az indirekt beszédaktus helye a dialógusban

Az akaratnyilvánítás indirekt formái sorrendben megelőzik – ha erre egyáltalán sor kerül – a direkt, parancsoló erejű alakokat. Szociális viselkedési normáktól szabályozott udvarias szóváltás esetén erre nem is kerül sor, mert a beszélőtárs az indirekt forma pragmatikai funkciójának megfelelően reagál. Ha ez nem következik be, az indirekt formát a direkt akaratnyilvánítás immár sértőnek szánt formája váltja fel:

ЛЬВОВ: *Вам угодно меня выслушать?*

ИВАНОВ: Выслушаю я вас каждый день и до сих пор никак не могу понять: что собственно вам от меня угодно?⁶²

LVOV: *Lesz szíves végighallgatni engem?*

IVANOV: Minden nap végighallgatom magát, s mostanáig se fogom fel: mit akar tőlem tulajdonképpen?

(Ivanov)

Az indirekt akaratnyilvánítás tartalma ez: „Hallgasson meg, beszélünk kell egymással”. A pragmatikailag megfelelő válasz – „Hallgatom”, „Beszéljen!” stb. – elmaradása udvariatlan, de az indoklás nem közvetlen „Nem”, hanem az indokokat feltáró indirekt forma.

A válasz-megnyilatkozásokban az indirekt beszédaktus leggyakrabban elutasítás helyett áll. Mása minden válasza „Nem”-értékű:

МЕДВЕДЕНКО: Поедем, Маша, домой!

МАША (качает отрицательно головой): *Я здесь останусь ночевать.*

МЕДВЕДЕНКО (умоляюще): Маша, поедем! Наш ребеночек, небось, голоден.

МАША: Пустяки. *Его Матрена покормит.* [...]

МЕДВЕДЕНКО: Поедем, Маша!

МАША: *Поезжай сам.*⁶³

⁶² ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 12. 1978. 53.

⁶³ Уо. 46.

MEDVEGYENKO: Mása, menjünk haza!
MÁSA (tagadóan rázza a fejét): *Itt maradok éjszakára.*
MEDVEGYENKO (könyörögve): Mása, menjünk, a kicsi lehet, hogy éhes.
MÁSA: Hülyeség. *Matrjona majd megeteti.* [...]
MEDVEGYENKO: Menjünk, Mása!
MÁSA: *Menj egyedül.*

(Sirály)

A körülményekre hivatkozó, első két indirekt tagadó választ harmadszor akaratnyilvánítást tartalmazó indirekt tagadás teszi kategorikussá.

Tartalmát tekintve az akaratnyilvánítások közül indirekt módon legtöbbször a *kérés* és a *tanács* kap megfogalmazást. Ezek megszerkesztési módját részletesen tárgyalja az orosz nyelvre vonatkozóan Formanovszkaja.⁶⁴ A következőkben a Csehov-színművekben fellelhető megszerkesztési módokat vesszük sorra, s ugyanott konkretizáljuk pragmatikai jelentésüket is.

Az akaratnyilvánítást kifejező, általánosan érvényesülő indirekt beszédaktusok szerkezete

A felszólítás, a kérés és a tanács között sokszor nehezen lehet meghúzni a határvonalat. Felszólítás alatt azt az akaratnyilvánítást értjük, amikor a cselekvés végrehajtása a beszélő szándéka szerint nem függ a beszélőtárs akaratától. A kérés és a tanács elkülönítéséhez Formanovszkaja szempontjai segítenek: a kérés az „én” érdekében, a tanács a „te” érdekében történő, mindig valamilyen mértékig udvarias felszólítás.⁶⁵

Az indirekt felszólítás modelljei

a) A felszólítást a szükségességet kifejező predikatív szó modális jelentése és a mellette álló főnévi igenév fejezi ki legtöbbször személytelen mondat szerkezet keretében:

ТРЕПЛЕВ: Тебе, дядя, *надо полежать*.
СОРИН: Немножко, да...⁶⁶

ТРЕПЛЮВ: Bácsikám, *le kell feküdnöd*.
SZORIN: Egy kicsit, igen...

(Sirály)

⁶⁴ ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: i. m. 1987. 27–41.

⁶⁵ Uo. 36.

⁶⁶ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 13. 1978. 37.

A kijelentő mondat parancsoló értéke: „Feküdj le!”

b) A felszólítást kifejezheti a cselekvés tényként való közlése befejezett igével:

СОНЯ: Вы, небось, не обедали?
АСТРОВ: Нет-с, не обедал.
СОНЯ: Так вот кстати и *пообедаете*.⁶⁷

SZONYA: Ugye, nem ebédelték?
ASZTROV: Nem, nem ebédeltem.
SZONYA: Hát most akkor *megebédel*.
(Ványa bácsi)

c) Udvarias felszólítás történhet tagadó kérdő mondattal, amelyben a főnévi igenév személytelen szerkezettel áll:

АННА ПЕТРОВНА: Ужасно скучно. *Сыграть нам дуэт* еще, что ли?
ШАБЕЛЬСКИЙ: Хорошо, приготовьте ноты.⁶⁸

ANNA PETROVNA: Borzasztó ez az unalom. Na, *játszunk* még egy duettet?
SABELSZKIJ: Jó, készítse ki a kottákat.
(Ivanov)

d) A kategorikus felszólítás is történhet a felszólító mód megkerülésével. A felszólítás ereje azáltal fokozódik, hogy a felszólító igealak hiányzik, csak a determináns időhatározó marad meg, amelyhez a „чтобы” („hogy”) kötőszóval kapcsolt alárendelő mellékmondat csatlakozik:

ИВАНОВ (подходит к Боркину, задыхаясь от гнева): Сию же минуту *чтоб ноги вашей не было у меня в доме!* Сию же минуту! Боркин приподнимается и рянет сигару. Вон, сию минуту!
БОРКИН: Nicolas, что это значит? За что вы сердитесь?⁶⁹

IVANOV (odamegy Borkinhoz a méregtől fuldokolva): Azon nyomban *ki a házamból, hogy lába se érje a földet!* Azon nyomban! Borkin felemelkedik és elejti a szivart. Kifelé, azon nyomban!
BORKIN: Nicolas, mit jelentsen ez? Miért haragszik?
(Ivanov)

⁶⁷ Uo. 69.

⁶⁸ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 12. 1978. 16.

⁶⁹ Uo. 60.

Akaratnyilvánítást kifejező, egyedileg érvényesülő indirekt beszédaktusok

Az indirekt beszédaktus egyedi esetekben érvényesülő változatai közül mint leggyakoribbat a *tagadást*, *ellenvetést* kifejezőt emeltük ki korábban. A szituációtól függően az egyedi indirekt beszédcselekvés azonban lehet akaratnyilvánítás is:

ЗИНАИДА САВШИНА: *Сашенька, разве ты не видишь, что у нас Марфа Егоровна?*

САША: Виновата. (Идет к Бабакиной и здоровается.)⁷⁰

ZINAIDA SZAVISNA: *Szasenyka, nem látod, hogy Marfa Jegorovna van itt?*

SZASA: Bocsánat. (Megy Babakinához és üdvözl.)

(Ivanov)

A kérdés felszólító erejű, s Szása ennek megfelelően reagál rá.

Akár a megszólítás is lehet felszólítás, nemcsak figyelemfelkeltő fordulat, ha megfelelő intonáció kíséri:

СОНЯ (умоляюще): *Бабушка! Дядя Ваня! Умоляю вас!*

ВОЙНИЦКИЙ: Я молчу. Молчу и извиняюсь.⁷¹

СЗОНЯ (көnyörөгve): *Nagy mama! Ványa bácsi! Könyörgöm!*

ВОЙНИЦКИЙ: Hallgatok. Hallgatok és bocsánatot kérek.

(Ványa bácsi)

A kérés indirekt modelljei

a) A kérés lehet kérdő mondat, modális predikatív szó és főnévi igenév már ismerttetett szerkezetével. A kérés indirekt formája a beszélőtárs részéről érdeklődik a cselekvésre való hajlandóságra:

ПРОХОЖИЙ: *Позвольте вас просить, могу ли я пройти здесь прямо на станцию?*

ГАЕВ: Можете. Идите по этой дороге.

ПРОХОЖИЙ: Чувствительно вам благодарен.⁷²

GYALOGOS: *Megengedi, hogy megkérdézzem, elmehetek itt egyenesen az állomáshoz?*

ГАЕВ: Tessék. Menjen ezen az úton.

ПРОХОЖИЙ: Teljes szívemből hálás vagyok önnek.

(Cseresznyéskert)

⁷⁰ Уо. 27.

⁷¹ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. T. 13. 1978. 70.

⁷² Уо. 226.

A kérdő mondat valóságos eldöntendő kérdés is lehetne, ha a körülmények nem sugallnák a kérést is: „Megengedi, hogy átmenjek itt?”, minthogy az út a birtokon vezet keresztül.

b) A kérés kifejezhető a beszélő részéről meglevő szándék közlésével:

ВЕРШИНИН: *Мне тут хочется. Я бы выпил чаю.*

МАША (взглянув на часы): *Скоро дадут.*⁷³

VERSINYIN: *Inni szeretnék valamit. Mondjuk teát.*

МАСА (рапигант аз órára): *Mindjárt hozzák.*

(*Három nővér*)

A tanács indirekt modelljei

A tanácsot tartalmazó akaratnyilvánítás, a beszélőtárs érdeke áll a figyelem középpontjában. A feltételes módú igealak pragmatikai jelentése: „Jó lenne, ha ezt csinálnád”. Az általánosan érvényesülő indirekt beszédaktusok legnagyobb része a tanácsadás jelentéskörébe tartozik.

a) A tanácsoló tartalom *modális szó* + „бы” kopula + *főnévi igenév* szerkezettel valósul meg.

ТРЕПЛЕВ (Поправляет дяде галстук): *Голова и борода у тебя взлохмачены. Надо бы постричься, что ли...*⁷⁴

ТРЕПЛОВ (Megigazítja a bácsi nyakkendőjét): *a fejed meg a szakállad is kócos. Meg meg is kellene borotválkoznod...*

(*Sirály*)

b) A modális predikatív szó és a személytelen szerkezet helyett *ige* is állhat a főnévi igenév előtt:

ЛЮБОВЬ АНДРЕЕВНА: *Отчего у тебя лицо такое? Ты нездоров? Шел бы, знаешь, спать...*⁷⁵

ЛЮБОВ АНДРЕЕВНА: *Mitől ilyen az arcod? Beteg vagy? Tudod, jobb, ha elmégy aludni...*

(*Cseresznyés kert*)

⁷³ Уо. 142.

⁷⁴ Уо. 7.

⁷⁵ Уо. 236.

c) A tanács feltételes módú igével is kifejezhető:

ЛЕБЕДЕВ: [...] *Жениха бы ей лучше подыскала...*
АВДОТЯ НАЗАРОВНА: И найду!⁷⁶

ЛЕБЕГЬЕВ: [...] *Vőlegényt kellene inkább neki találni...*
АВДОТЯ НАЗАРОВНА: Találok is!

(Ivanov)

d) A tanács kifejezhető állítmányi főnévi igenévvel is:

ЕЛЕНА АНДРЕЕВНА: *Ваше бы дело не ворчать, а мирить всех.*
ВОЙНИЦКИЙ: Сначала помирите меня с самым собою!⁷⁷

JELENA ANDREJEVNA: *A maga dolga az lenne, hogy ne káromjon itt, hanem kibékítse az embereket.*
VOJNYICKIJ: Először békítsen ki önmagammal!

(Ványa bácsi)

Az akaratnyilvánítás indirekt formáinak használatát a drámabeli beszédhelyzeteket végigelemezve a következőképp indokolhatjuk: az indirekt formák használatát a kommunikáció folytatásának elemi emberi igénye magyarázza. Az indirekt formák, mivel udvariasak, mindig adnak kiutat. Az elutasítás sem jelenti így a kommunikáció megszakadását. Lehetőséget ad újabb stratégia felállítására és újabb „játzmák” végigvitelére a kommunikatív cél elérése érdekében.

Az indirekt beszédaktusok pragmatikai funkciója szükségessé teszi, hogy az érintkezési alapszabályok vagy társalgási maximák sorát kiegészítsük az orosz nyelvészek által idesorolt *udvariassági maximával*,⁷⁸ amelynek lényege, hogy nem valósítható meg a kítűzött kommunikatív cél, ha a megnyilatkozás a beszélőtárs számára hátrányos elemet tartalmaz.

⁷⁶ ЧЕХОВ, А. П.: i. m. Т. 12. 1978. 26.

⁷⁷ Уо. 79.

⁷⁸ ВИНОГРАДОВ, В. В.: *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва, Высшая школа, 1972. 18; АРУТЮНОВА, Н. Д.: *Предложение и его смысл*. Москва, Наука, 1976; ЗАБАВНИКОВ, Б. Н.: К проблеме структурирования речевого акта, речевого действия. *Вопросы языкознания* 1984/6. 119–124; ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: i. m. 1987.

5

A dráma nyelve mint sajátos szövegtípus

Bahtyin a beszédműfajok heterogenitását elemezve beszédműfajnak, vagyis viszonylag megszilárdult nyelvi megnyilatkoztatás-típusnak számítja a kurta, egyszavas replikát, a publicisztikai megnyilatkoztatást és valamennyi szépirodalmi műfajt is. Különbséget tesz viszont az elsődleges (egyszerű) és a származékos (összetett) beszédműfajok között. Az utóbbiakhoz sorolja a regényt, a drámát, a különféle tudományos és publicisztikai műfajokat, amelyek a kulturális érintkezésformák egy bonyolultabb, viszonylag magasan fejlett és szervezett szintjén alakulnak ki (főleg írásbeli formában). Ezek formálódásuk során magukba gyűjtik és feldolgozzák a legkülönbélebb elsődleges (egyszerű) műfajokat, amelyek a közvetlen beszédérintkezésekben alakultak ki.⁷⁹ A művészi alkotás mint modell mindig szélesebb és élőbb, mint értelmezése, az értelmezés pedig mindig csak közelítés lehet. Ezzel kapcsolatos az a jelenség, hogy a művészi rendszernek nem művészi nyelvre való átkódolásakor mindig marad egy „lefordíthatatlan” rész – az az információn felüli elem, amely csak művészi szövegben lehetséges.⁸⁰

A drámai dialógust mint sajátos szövegtípust Bahtyin a származékos (összetett) beszédműfajok közé sorolja, amely bár sok elemet átvett a társalgás mint elsődleges (egyszerű) beszédműfaj elemei közül, de nem azonos vele. A beszélgetés „egycsatornás”, nem hordoz több értelmet, belső zártság jellemzi. A drámai dialógus egyik sajátossága a többcsatornás párbeszéd, a több irányba ható értelem. A drámai szó paradoxona, hogy egyszerre kell cselekvésnek és szövegnek lennie: a tettek szavakká oldódnak, anélkül, hogy veszítenének drámaiságukból. Ez azzal magyarázható, hogy a színpadi beszéd mindig a gesztus ruhájában jelenik meg. „A gesztus a cselekvés epigrammája: egy találó mozdulat, szó vagy összkép a színen kialakult jelenet lényegét tudja hatásos formában érzékeltetni”.⁸¹ A drámai dialógus és gesztus egymás kontrasztjára épít. A drámai szöveg akkor jó, ha önmagában kissé értelmetlen, ha nem mond el mindent, pontosabban: a legfontosabb dolgokat valahogy körülírja, kihagyja, elnagyolja – és a gesztusra bízta. „A drámai szöveg értelme, teljessége a gesztusokban, a szó és a gesztus kontrasztjában, a szavak tettként való életében lesz a néző sajátja”.⁸²

Mi különbözteti meg a drámai dialógust a beszélgetéstől? Mint Almási Miklós írta, elsősorban a szemantikai síkja, annak többértelműsége. De a nyelvi ele-

⁷⁹ BAHTYIN, M. M.: *A beszéd és a valóság*. Budapest, Gondolat, 1986. 359–418.

⁸⁰ ЛОТМАН, Ю. М.: *Структура художественного текста*. Москва, Искусство, 1970. 89; TAMÁS Attila: A nyelvi műalkotás jelentése (A jelentés fogalma – a műalkotás felől nézve). *Studia Litteraria*. Debrecen, KLTE, 1984. 70–83.

⁸¹ ALMÁSI Miklós: Színházi dramaturgia. *Színházi tanulmányok 4*. Budapest, 1966. 175.

⁸² Uo. 180.

mek megválogatásában is eltér az élő dialógustól. Huszár Ágnes a beszélt nyelv jellegzetes elemeinek hiányával határolja be a dráma nyelvét.⁸³ Ezek az egyeztetés szabályainak megsértése, a kiegészíthetetlen hiányos mondat, a fölösleges ismétlés – olyan mondattani jellegzetességek, amelyeket az írók szinte sohasem használnak fel alakjaik jellemzésére. Bizonyos szerkezetek, noha elég gyakoriak az élőbeszédben, alacsony szociális presztízsük miatt, az előzőekhez hasonlóan, írásban szinte sohasem fordulnak elő.

A drámai dialógusban a társalgási nyelv átalakul, a funkcionális stílusok érzékelhetően eltolódnak. A szereplők nem szlenget, zsargont, vulgarizmust használnak, hanem az irodalmi népiesséig finomított nyelvet. A népi hősök nem népi nyelven beszélnek, hanem olyanon, amely inkább a műveltebb rétegeket jellemzi. A művelt emberek nem az élethelyzetüknek megfelelő társalgási nyelvet használják, amely a népi és az irodalmi nyelv keveredése, hanem a könyvstílustól mentes tiszta irodalmi nyelvet.⁸⁴

A színpadi dialógus – a megnyilatkozás – nemcsak a hiányzó beszélt nyelvi elemekkel, hanem állandó funkcionális kapcsolódásaival is jellemezhető. Mint beszédre szánt szöveg kapcsolatban áll: a) a társalgási nyelv, tehát az élő beszéd általános normáival, b) a hallgatóval, azaz a színpadon levő többi szereplővel, s a közönséggel, c) magával a beszélővel, azaz a megszólaló hős önmagával. Az élő nyelvvel való kapcsolat a kiejtés (dikció) szempontjából a jól mondhatóság, a stilisztika szempontjából a színpadi nyelv. A hallgatóval való viszonyt a replikák céltudatossága és a címzettek sokaságának (nézők) feltételezése jelenti. A beszélő viszonylatában a replika akkor tölti be a funkcióját, ha nemcsak a tárgyról szóló adatokat tartalmazza, hanem ugyanakkor őt magát is jellemzi: valamiről beszélve a hős önmagáról vall.⁸⁵ A színpadi dialógus elemzésekor, a szintaxis, a lexika, a stílus összefonódása révén értelmező megvilágítást kap a Kaysertől idézett gondolat: „A szintaxis és a grammatika nem más, mint befagyasztott stilisztika”.⁸⁶

Ezért volt fontos, hogy végigkísérjük a kommunikatív kompetencia lényeges alkotóelemeinek – a társalgási *maximák*, a *lokális* és *globális szerkesztés*, az *indirekt beszédaktusok* – működési szabályait Csehov színműveiben, és megvizsgáljuk az ezeket hordozó nyelvi elemek beszerkesztési és megszerkesztési módját.

⁸³ HUSZÁR Ágnes: Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. In: RÁCZ Endre – SZATMÁRI István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983. 124–132.

⁸⁴ ЛЕВЫЙ Иржи: *Искусство перевода*. Москва, Просвещение, 1974. 184.

⁸⁵ Uo. 178.

⁸⁶ KAYSER, Wolfgang: *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. Bern, Francke Verlag, 1960. 271. Kayser általános érvényű megállapítását kiegészíthetjük a „szintaktika és grammatika” mellett a „szövegtan” területével. A dialógus kommunikatív és szerkezeti vizsgálatával azt kívánom bizonyítani, hogy a szöveg megszerkesztése ugyanolyan stílushordozó a műben, mint a többi nyelvi szint.

Csehov darabjai a századfordulón születtek. Ám dramaturgiájának közel 20 évet felölelő fejlődési ívén is vizsgálható Csehov szövegszervező módszere: mi-
ben változott, milyen új elemmel gazdagodott az *Ivanov* megírásától, 1887-től
a *Cseresznyéskertig*, 1904-ig, hiszen maga a nyelvi szerkezet az olvasó számára
már bizonyos járulékos jelentést hordoz, mivel a nyelvi érintkezési formák
a nyelvet beszélő kultúrközösség különböző csoportjaira jellemző stílusréteget
alkotva rendeződnek. Ez a járulékos információ létrejöhet a tartalomtól függet-
lenül, magának a szerkezetnek az informatív erejével vagy szigorúan meghatá-
rozott szerkezetek állandósult kapcsolódásával is. Stilisztikai szempontból az első
típus érdekes, amelyet a szintaktikai struktúra, a lexikai egységek elrendeződése
– a mondatok, a frázisok, a szórend – képvisel. Csehov maga által megfogalma-
zott módon követelményeket állít a nyelvvel és a stílussal szemben:

- 1) egyszerűség és szemléletesség,
- 2) tömörség,
- 3) tisztaság és gondolati pontosság,
- 4) zeneiség és jóhangzás.

Csehov hőseinek nyelvére az egyszerűség és a zeneiség jellemző. Az egysze-
rűséget és kifejezőerőt a leghétköznapibb frázisok teremtik meg – írja egy leve-
lben.⁸⁷ Jelzői egyszerűek, mindennapiak. A kicsinyítő képzős szavakat, az ide-
gen kifejezéseket, a provincializmusokat csak a nyelvi egyénítésre használja, ő
maga kerüli szövegbe való beépítésüket. Megfigyelhettük, hogy a leginkább lí-
rai alkatú hősök, akik a szerző gondolatait hordozzák, a legegyszerűbb, sallang-
mentes, tiszta irodalmi nyelvet használják. Csehov dialógusainak szerkezetével
gazdag szakirodalom foglalkozik.⁸⁸ Bah a kérdő mondatok funkcióját, Badajeva
pedig a társalgási stílus jegyeit vizsgálja Csehov drámáiban.⁸⁹

A nyelvi egyszerűség mellett a zeneiség elve is dominál a dialógusok felépí-
tésében. Ez a nagyfokú korlátozás, megkötés a szerzői beszédet vagy a szerző
gondolatait tükröző hősök nyelvét már a vershez közelíti. A drámára mint a lírai

⁸⁷ ЧЕХОВ А. П.: *Статьи, высказывания, письма*. Т. 16. Москва, 1951. 11.

⁸⁸ АРВАТ, Н. Н.: Неполные определено-личные предложения в современном русском языке. In: *Вопросы синтаксиса*. Черновцы, 1961. 119–122; ГУРЬАНОВ, В. В.: О стиле драматургии А. П. Чехова. *Русский язык в школе* 1957/3. 42–50; ЛЮЛЬКО, Н. П.: Язык и стиль драматургии А. П. Чехова. In: *Изучение языка писателя*. Ленинград, 1957. 157–198; ПОЛИЩУК, Т. Т.: *О принципах использования многозначных слов в произведениях А. П. Чехова*. Саратов, 1961. 255–265.

⁸⁹ БАХ, С. А.: К вопросу о строении вопросно-ответных конструкций в драмах А. П. Чехова In: *Научный ежегодник за 1955 год Саратовского университета*. Саратов, Филфак, 1958. 135–139; БАДАЕВА, Н. Г.: Разговорная речь в произведениях А. П. Чехова. *Русская речь* 1972/4. 3–7.

műfajjal rokon szövegműfajra ez fokozottan vonatkozik.⁹⁰ Az emocionális alapon történő kiválasztás nemcsak a lexikai, hanem a tárgyi szinten is jelentkezik. Az effektusok egymásra rakódása adja a csehovi szövegszemlélet örökös ket-tősségét. A „véletlenek” az élet kiválogatatlan teljességének benyomását adják, s a költői megkomponáltság a részlet szükségszerűségének érzését kelti. A színházi interpretációk, s a fordítások is ingadoznak a két jellemző elvből adódó szemlélet között. Bármelyik elv dominál is a fordításokban, egy bizonyos: ezek az értelmezések a dialógusokban, a dráma nyelvi rétegében valósulnak meg. A drámaíró Csehovra érvényesek Bahtyin Dosztojevszkij dialógusairól írt gondolatai is:

A belső embert ábrázolni szintén csak a másikkal folytatott érintkezésén keresztül lehetséges. Csak a kontaktusban, az ember és ember közötti kölcsönhatásban tárul fel az „ember az emberben”, mind mások, mind ön-maga számára. [...] A dialógus itt nem a cselekvés előszobája, hanem maga a cselekvés. Lenni annyi, mint dialogikusan érintkezni. Amikor a dialógus véget ér, minden véget ér.⁹¹

Ajánlott olvasmányok jegyzéke

- BÉKÉSI Imre: *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
- CS. JÓNÁS Erzsébet: *A színpadi nyelv pragmatikája.* Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 2000.
- CSUDAKOV, A. P.: A művészi rendszer egészként való elemzésének problémája. *Helikon* 1974/3–4. 341–355.
- FÁBRICZ Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéseire. In: KONTRA Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. 76–89.
- ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И.: *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты.* Москва, Русский язык, 1987.
- ЧУДАКОВ, А. П.: *Поэтика Чехова.* Москва, Наука, 1971.

⁹⁰ Vö. CSUDAKOV, A. P.: A művészi rendszer egészként való elemzésének problémája. *Helikon* 1974/3–4. 341–355.

⁹¹ БАХТИН, Михаил: *Dosztojevszkij poétikájának problémái.* Fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza. Budapest, Gond-Cura–Osiris, 2001. 315.